

Həqiqət Hüseynova
Azərbaycan Dillər Universiteti

10.30546/2518-752X.1.601.043

DİLÇİLİKDƏ “EMOSIYA” ANLAYIŞININ TƏDQIQI BARƏDƏ

Açar sözlər: *emosiya, hisslər, emosionallıq, mətn, ünsiyyət, konsept*

Keywords: *emotion, feelings, emotionality, text, communication, concept*

Ключевые слова: *эмоция, чувства, эмоциональность, текст, общение, концепция*

Giriş. Emosiya müxtəlif elm sahələrində öyrənilən anlayış olsa da, ilk növbədə psixologiya ilə bağlıdır. Bununla belə, emosiya haqqında ilk məlumatlar fəlsəfədə verilmişdir. Platon, Arsitotel, Spinoza, Kant və digər filosofların əsərlərində emosiya məsələsinə geniş yer verilmişdir. “Emosiya” latın dilindən “*emovere*” sözündən olub “*həyəcanlanmaq, həyəcanlandırmaq*” mənasındadır. Bu anlayışın təyininə müxtəlif aspektlərdən yanaşılır.

Hal-hazırda elm adamları emosiyaaların insan təfəkkürünün və müxtəlif linqvo-mədəniyyətlərə malik insanların linqvistik şüurunun ayrılmaz hissəsi olduğuna inanırlar. “Emotologiya” digər elm sahələri ilə birgə emosiyaaların öyrənilməsinə də diqqət yetirir. Onun aktual problemlərindən biri dildə, mətnlərdə və ünsiyyətdə duyğuların öyrənilməsidir. Alimlər emosional davranış standartları, ümumən anlayışların emosional sferasında emosional/emotiv boşluq ideyasını formalaşdırmaqla bu məsələnin öyrənilməsində böyük irəliləyiş əldə etmişlər.

Emosiyaalar dünya ilə onun insanın dilində əks olunması arasında bir növ “vasitəçi” olmaqla çox mühüm rol oynayır. Ancaq bu düşüncə seçicidir, çünki insanlar daha çox onlar üçün həyati olanı əks etdirirlər. Emosiyaalar psixoloji hadisə kimi insanın dünyaya emosional münasibətini təkrarlayır [10, s. 5].

Emosiya bir sözdə fikir şəklində olur. Beləliklə, duyğular sözə daxil olur, onlarda saxlanılır və zərurət yarandıqda bu sözlərlə ifadə edilir və zahiri şəkildə ifadə olunur. Beləliklə, duyğular dilçiliyin tədqiqat obyektidir, lakin onlar, daha az dərəcədə psixologiya, fəlsəfə və fiziologiyadan elm adamlarına duyğuların linqvistik problemlərinə baxmağa kömək edən bir növ fondur. Mövcud emosiya anlayışları tam deyildir, lakin işin müsbət tərəfi odur ki, onlar bir-birinə zidd deyil, bir-birini tamamlayır [3, s. 5].

Emosiyaalar hər bir xalqın dilində konseptuallaşdırılır və sözlə ifadə olunur. Əsas duyğular fərqlənir, lakin müxtəlif mədəniyyətlərdə onların xüsusi emosional təcrübəsini müşahidə etmək mümkündür. Həmçinin, emosiyaaların ifadə normaları sabit deyildir. Onlar bir mədəniyyət daxilində mədəniyyətdən mədəniyyətə, dövrdən epoxaya, bir sosial təbəqədən digərinə dəyişirlər. Lakin emosiyaaların dildə nominasiya, ifadə və təsvir yolu ilə aktuallaşması ilə yanaşı, müxtəlif fizioloji eksteriorizasiya formaları (titrəmək, gülmək, göz yaşları və s.) da mövcuddur [8,

s. 47-58]. Üstəlik, emosiyaları üz ifadəsindən də tanıya bilərik. Beləliklə, biz ən azı iki semiotik sistemlə məşğul oluruq: bədən dili və şifahi dil. Elmin üzərinə düşən isə onların əlaqəsini öyrənmək və təsvir etməkdir.

Dildə emosiya anlayış şəklində mövcuddur. Linqvistik araşdırmalarda emosiya probleminə daha geniş planda yanaşma A.A.Leontyevin nitqin emosional xüsusiyyətləri haqqında tədqiqatlarından sonra başlanmışdır [5, s. 31].

Dilin emosional məsələləri ümumi planda T.K.Fomina və T.İ.Verbitskayanın işlərində qaldırılmışdır. Emosionallıq və ekspressivlik Ş.Ballinin tədqiqatında da özünə yer almışdır. O göstərir ki, “canlı nitqdə danışanın daxili vəziyyəti konkret şərait və sosial mühitdən asılı olaraq müxtəlif nisbətlərdə üzə çıxır” [2, s. 29].

V.İ.Şaxovski bu fikri bir qədər fərqli şəkildə söyləmişdir. O, belə hesab edir ki, “emosiya dildə bu və ya digər dərəcədə adekvat ifadəsini tapır və ünsiyyət prosesinə daxil edilir” [9, s. 16].

Ümumiyyətlə, dilçilərin böyük bir qismi emosionallığı psixoloji kateqoriya hesab edir. Konsepsiyaların mahiyyətinin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq “emosional anlayış” anlayışı aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

Emosional anlayış etnik və mədəni cəhətdən müəyyən edilmiş mürəkkəb struktur-semantik psixi və bir qayda olaraq leksik və frazeoloji cəhətdən konseptual əsaslara söykənən verballaşmış formalaşmadır. O, ideyanı, mədəni dəyərləri və düşüncə və ünsiyyət prosesində dünyanın (geniş mənada) obyektlərini (insanların subyektiv yaşadıqları) əvəz edənləri ehtiva edir [10, s. 49].

Komponental təhlil metodunun tətbiqi hər bir dilin leksikasının sistem xarakteri daşması fərziyyəsinə əsaslanır. Bu sistem müxtəlif mikrosistemlərə, məsələn, leksik dəstələrə, sinonimik sıralara və ya antonimik cütlərə bölünür. Bu mikrosistemlərin tədqiqi bizə bu və ya digər dilin semantik xüsusiyyətlərini aşkar etməyə imkan verir. Lakin dilin özünəməxsusluğu “semantik məkan” təşkil edən semlərin sayından deyil, leksika və qrammatika çərçivəsində semlərin qruplaşdırılmasının xüsusiyyətlərindən asılıdır. Məhz buna görə də iki və ya daha çox dilə əsaslanan mikrosistemləri müqayisə etsək, komponental analiz sinonimik cərgələrlə bağlı maraqlı nəticələr verə bilər [4, s. 115].

Dilçilər tərəfindən emosiyanın reallaşmasının üç tipi fərqləndirilir:

- 1) emosiyanın translyasiyası;
- 2) emosiyanın ifadəsi;
- 3) emosiyanın təsviri [1; 7, s. 71-75].

Fikrimizcə, tədqiqatçıların qeyd etdiyi translyasiya mahiyyətə emosiyanın ötürülməsini nəzərdə tutur. Emosiyanın ifadəsi və təsvirində də eyni hadisə, yəni ötürmə baş verir. Emosiya əsasən insandan asılı olmayaraq verballaşır. Yəni hər hansı hadisə insanın halına təsir edərək onu dəyişir. Dəyişmə özünü müxtəlif şəkildə göstərir. İnsanın daxili aləmində, eləcə də nitqində dəyişmə baş verir. Bu hallar qarşılıqlı əlaqəlidir. İnsanın daxili aləmindəki dəyişmə bəzən zahiri olaraq aşkar görüntülər alır, insanın baxışlarında, gözündə, reaksiyasında iz buraxır.

Bir insanın gündəlik həyatda qarşılaşmalı olduğu tamamilə hər şey onda müəyyən münasibət oyadır. Bəzi cisim və hadisələr rəğbət, digərləri isə əksinə düşmənçilik və ikrah doğurur. Bəziləri maraq, digərləri – tam biganəlik doğura bilər.

Elmi psixoloji ədəbiyyatın təhlili prosesində belə məlum olmuşdur ki, emosiyalar müxtəlif ola bilər: modallıq, intensivlik, dərinlik, müddət, insanlara təsir, baş

vermə şəraiti, funksiyaya görə və s. (K.İzard, B.I.Dodonov, N.A.Krasavski, A.N.Leontyev, S.L.Rubinstein və s.). Psixoloq-alimlərin əsərlərində qeyd edilir ki, emosiyalar üç mühüm funksiyanı yerinə yetirir: koqnitiv, əks etdirici, tənzimləyici.

Konseptin strukturunu və məzmununu onun ifadə planını təhlil etməklə müəyyən etmək olar. Dil vahidi olaraq "emosiya", şübhəsiz ki, reallığı konseptuallaşdıran və təsnif edən mücərrəd bir ada istinad edir, bunun nəticəsində linqvistik vahidin semi semantik tamlığı və formal məzmunun bütövlüyünü formalaşdıran əlavə xüsusiyyətlər əldə edir [6, s. 138].

Emosiya anlayışları əsasən metaforik və metonimik olaraq qurulmuş və müəyyənləşdirilmişdir. Tədqiqatlara əsasən emosiya anlayışları dörd fərqli konseptual komponentdən ibarətdir: konseptual metaforalar, konseptual metonimiyalar, əlaqəli anlayışlar və idrak modelləri [17, s. 83].

Bütün bu işlərdə təklif ondan ibarət idi ki, konseptual metaforalar, konseptual metonimiyalar və əlaqəli anlayışlar koqnitiv modelləri təşkil edir. Xoşbəxtlik, qəzəb, sevgi, qorxu və bir çox başqaları kimi xüsusi duyğuların zehni təmsilçisi olduğunu güman etdiyimiz idrak modelləri və ya konseptual çərçivələrdir. Konseptual metafora ilə, daha çox fiziki mənbə domenini və daha mücərrəd hədəf domenini arasında yazışmalar toplusu nəzərdə tutulur [16, s. 102].

Emosiyalar sahəsində konseptual metonimiyalar iki cür ola bilər: emosiyalar üçün emosiyanın səbəbi və emosiyalar üçün emosiyanın təsiri. Qeyd edir ki, ikinci birincidən daha çox yayılmışdır [18, s. 38-40].

Konseptual metonimiyaların bu spesifik növləri müəyyən emosiyalarla əlaqəli fizioloji, davranış xarakterli və ifadəli cavablara uyğundur. Beləliklə, qəzəb üçün bədən istiliyinin və qorxu üçün bədən istiliyinin düşməsi fizioloji reaksiyaların konseptual ifadəsidir; qürur üçün sinəsini qabartmaq və qaçmaq üçün qorxu davranış reaksiyalarıdır.

Məlumdur ki, emosionallığın verbal leksik və qrammatik ifadə vasitələri vardır. Bu vasitələr hər bir dildə müəyyən sistem təşkil edir. Verbal ifadə vasitələri emosiyanın müxtəlif tiplərinin təyin olunması prosesində üzə çıxır. Emosiyanın sevinmə, əsəbiləşmə, kədərlənmə, iyrənmə, nifrət və s. tiplərinin mətndə təzahür vasitələrini aydınlaşdırarkən bu tiplərin hər birinin şəraitdən asılı olaraq öz qanunauyğunluqlarının olması nəzərə çarpır. Təbii ki, emosiyanın başqa tipləri də vardır. Hər bir emosiya tipi mətndə özünün fərqli verbal ifadə vasitələri ilə üzə çıxır. Məlumdur ki, verbal informasiya sözlə ifadə olunan, mənası olan informasiyadır.

"Emosiya" anlayışının təhlilində mədəniyyətlərarası anlayışlara müraciət mühüm bir addım kimi görünür. Dünyanın konseptual mənzərəsinin öyrənilməsi digər dil vahidləri ilə semantik yaxınlıq nümayiş etdirən emosiya kimi dil vahidinin diffuzluq faktı ilə daha da mürəkkəbləşir. Emosiya psixi vəziyyəti təmsil edir, şüurlu səy nəticəsində deyil, kortəbii olaraq yaranır və tez-tez fizioloji dəyişikliklərlə müşayiət olunur [11, s. 348].

Linqvokulturoloji konseptləri milli konseptlər də adlandırmaq olar. Milli konseptlər milli mədəniyyətdən doğur. Milli mədəniyyət nə qədər dinamik olsa da, həm daxili həm də xarici amillərin təsiri ilə dəyişikliklərə məruz qalsa da özünəməxsusluğunu həmişə qoruyub saxlamışdır. Qeyri-milli konseptlər isə başqa mədəniyyətlərin məhsuludur. Ümumiyyətlə, linqvokulturologiya və koqnitiv dilçilik bir-birinə zidd cərəyanlar hesab edilmir, əksinə bu istiqamətdə birlikdə irəlilə-

yirlər. Müəyyən məsələlərdə eyni yanaşmalara malikdirlər. Lakin onları fərqləndirən düşüncədən-mədəniyyətə, yaxud mədəniyyətdən-düşüncəyə məsələsidir. Koqnitivistlərə görə konsept düşüncədən-mədəniyyətə doğru hərəkət edir.

Eyni adlı anlayışın semantik quruluşu haqqında fikir yaratmaq üçün “emotion” ləksəminin istifadəsinə nəzər salaq.

Aringarosa was surprised how little emotion he felt as he signed the document. The three men present, however, seemed to sigh in relief. – “Aringarosa təəcübləndi: sənədləri imzalayarkən heç bir emosiya hiss etmədi. Amma masa arxasında oturan üç kişi aydın idi ki, rahatladılar” [13, s. 167].

Nümunədə təqdim olunan vəziyyətdə tədqiq edilən konsept, sənədi imzalayan şəxs üçün yad bir hal kimi təsvir edilir. Müəllif personajların hər hansı birində heç bir duyğunun olmamasına diqqət yetirir və səhnədəki digər iştirakçıların davranışı fonunda bu daha çox müstəsna hal daşıyır.

Everywhere, hearts shuddered with spontaneous emotion. – “Bütün ürəklərdə eyni hisslər oyandı” [14, s. 89].

Verilən nümunədə “emotion” konsepsiyası ürəklərdə yaranan hissləri irəli sürür. Verilən nümunədə yalnız hisslərin varlığının qeyd edilməsi mümkün olur, lakin, onlar müsbət və ya mənfi kimi təsnif edilmirlər, buna baxmayaraq, biz emosiyanı müəyyən boşluq – ürək bölgəsinə aid edirik.

I tire myself with such emotion. – “Bütün bu narahatlıqlardan bezmişəm”. [15, s. 162].

Yuxarıdakı nümunə “emotion” konseptini, reallığa darıxdırıcı və müvafiq olaraq mənfi şəkildə təqdim olunan münasibətin təzahürü kimi səciyyələndirir.

Such thoughts as these produced a new emotion in these torpid hearts as the young man entered. – “Beləliklə, yeni sensasiyaya səbəb olan məhz gəncin içəri daxil olması ilə bütün donmuş qəlbləri oyatması oldu” [12, s. 128].

Bu epizod sözügedən dil vahidinin donmuş qəblərə təsir etmək qabiliyyətinə, yəni onları oyatmaq, adi vəziyyətdən çıxarmaq bacarığına fokuslanır. Verilən epizoddə emosiya anlayışı toplanmış insanların ruh vəziyyətinin dəyişdirilməsi prosesini stimullaşdıran yeni bir hissi müəyyən edir. Cümlədə verilən situasiya ruh halının dəyişmələrinin motivatoru kimi bizə ləksəmin semantik məkanının bir parçasını vurğulamağa imkan verir.

Mrs. Brannigan and I want you to know how grateful we are. His voice was choked with emotion [19, s. 47].

“Xanım Branniqan və mənim nə qədər minnətdar olduğumuzu bilmənizi istərdik. Onun səsi həyacandan əsirdi”. Bu nümunədə ləksəmin, personajlardan birinin davranışını rəsmiləşdirən izahat formasında emosiya konseptinin funksiyasını təsvir edən əsas vahid kimi çıxış edir. Emosiya səsin titrəməsinə səbəb olur, həyacandan xəbər verir.

Beləliklə, hər hansı bir xalqa xas olan dünyagörüş reallığı təsvir edən geniş sistemə münasib deyildir. Nəsilən-nəslə dil özünüdərk və mədəni dəyərlər sisteminin milli spesifik xüsusiyyətlərini müəyyən edən varlığın invariantlarını ötürür. “Emosiya” anlayışı şübhəsiz elə linqvokulturoloji və psixolinqvistik vahidlərdən biridir və onsuz dünyanın istənilən linqvistik mənzərəsini tam başa düşmək mümkün deyil. Koqnitiv yanaşmanın nəzəri müddəaları nəzərdən keçirilən konsepsiyanın korrelyasiyasından təkcə hisslərlə deyil, həm də ağılla danışmağa im-

kan verir. Nitq davranışını formalaşdıran leksik vasitələrdən istifadə fenomeni ingilis dilli zehni məkanda insan şüuru tərəfindən müşahidə olunan müəyyən cəhətlərlə əlaqədar olaraq dildənkənar reallıq faktlarının müxtəlif şərhlərini qeydə alır. Dünyanın ingilis dilindəki mənzərəsində "emotion" – emosiya konsepti polisemantik quruluşunun aşağıda verilmiş formasiyalarında müşahidə olunur:

- a) sənədləşmə prosesini müşayiət etmək vəziyyəti;
- b) qrup üzvlərində yaranan hisslər;
- c) baş verənlərə darıxdırıcı reaksiya;
- d) zehni vəziyyətin dəyişməsinə stimullaşdırılən vasitə;
- e) daxili narahatçılığı göstərən hadisə;
- f) dərin narahatlığı xarakterizə edən davranış göstəricisi.

Təbii dili başa düşmək anlayışları əlaqəli nəzəriyyələrdə izah edən və leksik elementləri bu nəzəriyyələrlə əlaqələndirən böyük bir ümumi fikir bazası tələb edir. Ən mərkəzi anlayışlar və ən ümumi söz hissləri üçün edilən erkən səylər daha çox təsirə malik olar.

Nəticə. Beləliklə, aydın olur ki, psixoloji və fizioloji amillərdən irəli gələn emosionallıq və ekspressivlik insanın nitqində ifadəsini tapır. Nitq emosionallıqla bağlı dəyişmələrə məruz qalır. Daxili aləmdəki dəyişmələr nitqə təsir göstərir. Bütün bunlar insan nitqinin emosionallıq müstəvisində öyrənməyi aktuallaşdırır. Emosionallıq çoxtərəfli lingvistik xüsusiyyətlərə malikdir. Həmin xüsusiyyətlər həm emosionallığın verballaşdırılması üçün istifadə olunan vasitələr və bu vasitələrin nitqdə işlənməsində, həm də emosional vəziyyətin dil vasitələri ilə təsvirində üzə çıxır. Qeyd olunanlar emosionallığın mürəkkəb lingvistik statusa malik olduğunu təsdiq edir.

Elmi yenilik. Cari məqalədə "emosiya" anlayışının tədqiqi yer almışdır və bu tədqiqatda həm rus, həm də qərb mütəxəssislərinin araşdırmalarına əsaslanan təhlillər aparılmışdır. Məqalənin elmi yeniliyi onadan ibarətdir ki, burada müxtəlif sistemli dillərdə "emosiya" anlayışı tədqiqata cəlb edilmişdir.

Aktuallıq. Təqdim edilmiş məqalə üçün seçilmiş "emosiya" anlayışının təkcə ingilis dilində deyil, paralel olaraq həm də rus dilində tədqiqi məqalənin aktuallığını təşkil edir. Bundan savayı, mövzuya müasir yanaşmalara aid seçilmiş nümunələrin təhlili də məqalənin aktuallığını şərtləndirir.

Ədəbiyyat:

1. Бабенко, Л. Г. (1989). Лексические средства обозначения эмоции в русском языке. Свердловск: Изд-во Урал ун-та.
2. Балли, Ш. (1961). Французская стилистика. Москва: Иностранная литература.
3. Вилюнас, В. К. (1984). Основные проблемы психологической теории эмоций (вступительная статья). В Психология эмоций: Тексты (с. 1–288). Москва: Изд-во МГУ.
4. Кобозева, И. М. (2015). Лингвистическая семантика (6-е изд.). Москва: ЛЕНАНД.
5. Леонтьев, А. А. (1974). Факторы вариативности речевых высказываний. В Основы теории речевой деятельности (с. 29–35). Москва: Наука.
6. Никитин, М. В. (1974). Лексическое значение в слове и словосочетании: Спецкурс по общей и англ. лексикологии. Владимир: Владимир. гос. пед. ин-т им. П. И. Лебедева Полянского.

7. Самигулина, Ф. Г. (2013). Грамматическая антитеза как средство объективации эмоционального смысла в дискурсе. Вестник Балтийского федерального университета им. И. Канта, (2), 71–79.
8. Шаховский, В. И. (1994). Типы значений эмотивной лексики. Вопросы языкознания, (1), 15–23.
9. Шаховский, В. И. (1988). Категоризация эмоций в лексико-семантической системе (на материале английского языка) (дисс. д-ра филол. наук, с. 47–58). Москва.
10. Шаховский, В. И. (2008). Эмоциональные концепты в немецкой и русской лингвокультурах. Москва: Гнозис.
11. American Heritage Dictionary. (n.d.). Emotion. Retrieved June 15, 2023, from <https://ahdictionary.com/word/search.html?q=emotion>
12. Balzac, H. (n.d.). The magic skin. Retrieved June 15, 2023, from <https://genius.com/Honore-de-balzac-the-magic-skin-1-the-talisman-annotated>
13. Brown, D. (n.d.). The Da Vinci Code. Retrieved June 15, 2023, from <https://davincicode.bib.bz/chapter-41>
14. Brown, D. (n.d.). Angels & Demons. Retrieved June 15, 2023, from <https://libcat.ru/knigi/detektivy-i-trillery/triller/321683-den-braun-angels-demons.html>
15. Hemingway, E. (n.d.). For whom the bell tolls. Retrieved June 15, 2023, from <https://libcat.ru/knigi/proza/klassicheskaya-proza/304002-ernest-heminguej-for-whom-the-bell-tolls.html>
16. Johnson, G., & M. (1980). Metaphors we live by. Chicago: The University of Chicago Press.
17. Kövecses, Z. (1986). Metaphors of anger, pride and love: A lexical approach to the structure of concepts. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
18. Kövecses, Z., & Radden, G. (1998). Metonymy: Developing a cognitive linguistic view. Cognitive Linguistics, 9(7), 37–77.
19. Sheldon, S. (n.d.). If tomorrow comes. Retrieved June 15, 2023, from <https://libcat.ru/knigi/proza/sovremennaya-proza/322783-sidney-sheldon-if-tomorrow-comes.html>

Hagigat Huseynova

Summary **ON THE STUDY OF THE CONCEPT OF “EMOTION”** **IN LINGUISTICS**

The article is dedicated to the study of the concept of “emotion”. Emotion is also a concept used in psychology. Ancient philosophers Plato, Aristotle, Spinoza, Kant and others gave a wide range of emotions in their works.

Emotions play a very important role in the world and are a kind of “mediator” between the reflection of human language. The emotions are conceptualized in the language of each nation and are expressed in words.

However, along with the urgency of emotions in language, expressions, and description, there are also various physiological extrateriorization forms (shivering, laughing, tears, etc.). In addition, it is possible to recognize emotions from the facial expression. It should be noted that emotion exists in the form of a notion in the language.

Хагигат Гусейнова

Резюме
ОБ ИЗУЧЕНИИ КОНЦЕПЦИИ «ЭМОЦИИ»
В ЛИНГВИСТИКЕ

Статья посвящена изучению концепции «эмоций». Эмоция – это также концепция, используемая в психологии. Древние философы Платон, Аристотель, Спиноза, Кант и другие дали широкий спектр эмоций в своих работах.

Эмоции играют очень важную роль между миром и своего рода «посредником» между отражением его человеческого языка. Эмоции концептуализируются на языке каждой нации и выражены словами.

Однако, наряду со срочностью эмоций в языке, выражениях и описании, существуют также различные физиологические формы экстерииоризации (дрожь, смех, слезы и т. д.). Кроме того, можно распознать эмоции по выражению лица. Следует отметить, что эмоции существуют в форме понятия на языке.

Rəyçi: dos. S.B.Mustafayeva